

Xalida SAİQOIZI (MƏMMƏDOVA)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutu

Dədə Qorqud şöbəsinin aparıcı elmi işçisi

E-mail: xalide_1978@mail.ru

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9991-7796>

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2026.1.27>

**“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA VƏTƏN VƏ
QƏHRƏMANLIQ ANLAYIŞI**

Açar sözlər: Kitabı-Dədə Qorqud, vətən anlayışı, qəhrəmanlıq, Oğuz cəmiyyəti, dövlətçilik, milli dəyərlər.

ABSTRACT
THE CONCEPT OF HOMELAND AND HEROISM IN THE
“BOOK OF DEDE GORGUD”

The article analyzes the semantic and ideological essence of the concepts of homeland and heroism in the epic “Kitabi-Dede Gorgud”. This epic, which is one of the oldest epic monuments of the Turkic peoples, is both an artistic text and one of the important sources reflecting the worldview, social relations and statehood of the Oghuz society. The aim of the study is to determine the mutual relationship between the concepts of homeland and heroism in the epic and their role in the formation of national identity.

The study shows that the concept of homeland in the epic is presented not only as a geographical space, but also as a social and moral value with a broader meaning. The concept of homeland is closely related to concepts such as people, village, family, state and honor. For Oghuz heroes, homeland is not only a symbol of native land, but also a symbol of spiritual attachment, collective memory and social solidarity. For this reason, protecting the homeland is presented as the highest duty.

The article analyzes the motif of the struggle for the homeland based on different sections of the epic. In particular, in the section “The House of Salur Qazan Was Looted” and other sections, the idea of defending the homeland, national unity and heroism comes to the fore. Heroism in the epic is not limited to physical strength and fighting skills; it is also complemented by such characteristics as moral integrity, loyalty and commitment to family values. The image of the hero is formed by going through trials, is accepted by the people and gains a name.

As a result, the concept of homeland in the epic is presented as the unity of land, people, state and spiritual values. Heroism acts as the main ideological mechanism serving to protect these values and plays an important role in the formation of national identity.

Key words: Kitabı-Dede Gorgud, concept of homeland, heroism, Oghuz society, statehood, national values.

РЕЗЮМЕ
ПОНЯТИЕ РОДИНЫ И ГЕРОИЗМА В «КНИГЕ ДЕДЕ ГОРГУДА»

В статье анализируется семантическая и идеологическая сущность понятий родины и героизма в эпосе «Китаби-Дедэ Горгуд». Этот эпос, являющийся одним из древнейших эпических памятников тюркских народов, представляет собой как художественный текст, так и один из важных источников, отражающих мировоззрение, социальные отношения и государственность огузского общества. Цель исследования – определить взаимосвязь между понятиями родины и героизма в эпосе и их роль в формировании национальной идентичности.

Исследование показывает, что понятие родины в эпосе представлено не только как географическое пространство, но и как социально-нравственная ценность с более широким смыслом. Понятие родины тесно связано с такими понятиями, как народ, деревня, семья, государство и честь. Для огузских героев родина – это не только символ родной земли, но и духовной привязанности, коллективной памяти и социальной солидарности. По этой причине защита родины представляется как высший долг.

В статье анализируется мотив борьбы за родину на основе различных разделов эпоса. В частности, в разделе «Дом Салура Казана был разграблен» и других разделах на первый план выходит идея защиты родины, национального единства и героизма. Героизм в эпосе не ограничивается физической силой и боевыми навыками; он также дополняется такими качествами, как моральная целостность, верность и приверженность семейным ценностям. Образ героя формируется через испытания, принимается народом и обретает имя.

В результате концепция родины в эпосе представлена как единство земли, народа, государства и духовных ценностей. Героизм выступает в качестве основного идеологического механизма, служащего защите этих ценностей, и играет важную роль в формировании национальной идентичности.

Ключевые слова: Китаби-Деде Горгуд, концепция родины, героизм, огузское общество, государственность, национальные ценности.

Giriş. Azərbaycan xalqının qədim mənəvi dünyasını əks etdirən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını bir çox aspektlərdən təhlil və tədqiq etmək mümkündür. Bəzən bu sənət abidəsinin təkrar-təkrar, müxtəlif istiqamətlərdə araşdırmaya cəlb olunması, yumşaq formada desək, tənqid hədəfinə çevrilsə də, düşünürük ki, Oğuznamə ənənəsinin məhsulu olan mətnlərin aktuallığını qorumaqla yenidən elmi dövriyyəyə gətirilməsi zəruri və əhəmiyyətli. Çünki Dastan keçmiş abidəsi olsa da, onun ideoloji yükü zamansızdır. Bu cəhətdən dastanı “bütün dövrlərin kitabı” adlandıran folklorşünas Yaşar Qarayev son dərəcə haqlıdır” [Qasimov, 2013: 57].

Türk xalqlarının ən qədim ədəbi-mədəni abidələrindən biri olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı milli kimliyimizin, mənəvi dəyərlərimizin və dövlətçilik düşüncəmizin əsas qaynaqlarındandır. Bu dastan bədii mətn olmaqla bərabər, həm də Oğuz cəmiyyətinin dünyagörüşünü, sosial münasibətlərini və ideoloji prinsiplərini əks etdirən mühüm mənbədir.

Araşdırma. Milli düşüncə və həyat fəlsəfəsi hesab etdiyimiz bu dastanda vətən anlayışı torpaqdan daha geniş mənə daşır. Vətən – eldir, obadır, ailədir, namusdur, dövlətdir. Qəhrəmanlıq isə sadəcə döyüşmək, qılınc oynatmaq, güc sınammaq, vəhşi heyvanları ovlamaq (məhv etmək) deyil, həm də dəyərləri, adət-ənənələri qorumaqdır. Ümumiyyətlə, “oğuz cəmiyyətinin bütün qəhrəmanlıq tarixi digər oğuznamələrlə yanaşı, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da öz əksini tapmışdır” [Fərəcova, 2019: 73].

Dastanda müxtəlif məzmunlu süjet və motivlər yer alsada, mərkəzi yeri **vətən və qəhrəmanlıq** anlayışları tutur. Hansı ki bu anlayışlar bir-birinə ayrılmaz şəkildə bağlıdır və milli varlığın əsas sütunları kimi çıxış edir. Məqalənin məqsədi dastanda vətən və qəhrəmanlıq anlayışlarının semantik və ideoloji mahiyyətini təhlil etməkdir. Adı üstündə qəhrəmanlıq dastanı olan “Dədə Qorqud” dastanının poetik strukturunun istənilən elementi – obrazları, süjetləri, motivləri, epizodları,

bədii təsvir və ifadə vasitələri, bir sözlə, hər şey qəhrəmanlıq idealına xidmət edir” [Qasımov, 2013: 74].

İlk olaraq vətən anlayışının semantik çərçivəsinə nəzər salmaq istəyirik. Vətən təkcə insanların doğulduğu yer deyil, həm də ata-babaların, bir sözlə, uluların yaşamış olduğu məkan kimi dəyərləndirilir. Folklorşünas alim Ramazan Qafarlının “Mifologiya” kitabında vətən məfhumuna verilən tərif tədqiqatımız üçün uyğun istiqaməti seçməyə kömək etmiş olur: məkanın keyfiyyəti nəsil, tayfa, soy mənsubluğu ilə müəyyənləşdirilməyə başlanır. İlk növbədə, münbit və bərəkətli yerləri seçib məskunlaşır və özününküləşdirirdilər. Nəslin çoxalıb-yayılması ilə məkanın qurulması sxemi daha mücərrəd xarakter alır, əvvəlki mənsubluğa görə konkret müəyyənləşmə prinsipi artıq fiziki uyğunluqla – dünyanın ölkələrə, sərhədlərə bölünməsi ilə nəticələnir və insanlar oturaq həyata alışıb, sabit bir məkana – Vətənə bağlanırdılar [Qafarlı, 2015: 345].

Vətən kəlməsinin “Dədə Qorqud” dastanındakı sinonimlərinə – simvollarına el, ev, oba, yurd, məmləkət daxil olmuşdur. Dastana giriş kimi verilmiş müqəddimənin qızıl kəlmələrindən biri də belə səslənir: “Elinizdə-evinizdə çalıb deyən ozan olsun” [Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 130]. Bu, vətən üçün arzulanan diləklərdəndir və Dədə Qorqud tərəfindən söylənilmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında doğma məkanın müqəddəsliyi həm də onunla ölçülür ki, igidlər daim öz ellərini yadelli hücumlardan qoruyurlar, ağır döyüşlərdə iştirak edirlər; yalnız bundan sonra qəhrəmana çevrilirlər. Onların döyüşə getməsi şəxsi şöhrət üçün və elin şərəfi və torpağın bütövlüyü üçündür. Çünki, deyildiyi kimi, oğuz türkləri üçün vətən anlayışı müqəddəsdir. Oğuz igidi üçün vətən uğrunda ölmək ən ali şərəf sayılır. Amma müharibə zamanı orduya rəhbərlik edən bir sərkərdəyə çevrilmək, üstəlik şəhidlik zirvəsinə ucalmağa hazır olan bir əsgər kimi yetişmək doğulub, boya-başa çatdığı oğuz ailəsindən və ailədə verilən tərbiyədən asılı olur.

Məsələn, igidlər ata-ana haqqını uca tutmalı, el ağsaqqalının sözünü dinləməli, dövlət başçısına sədaqət göstərməlidirlər. Deməli, qəhrəmanlıq üçün fiziki güclə yanaşı, mənəvi kamillik də tələb olunur.

Ümumiyyətlə, dastanda “vətən” anlayışı, ilk növbədə coğrafi məkan olmaqla bərabər, çox geniş məzmun da daşımaqdadır. “Dədə Qorqud” dastanında “vətən” sadəcə bir torpaq parçası olmayıb, xalqın öz köklərinə, adət-ənənələrinə, mədəniyyətinə və mənəvi dəyərlərinə bağlandığı yer kimi təmsil olunur. Vətən, həm də insanların qarşılıqlı əlaqəsi, həmrəyliyi və öz aralarındakı etibarın simvolu olaraq ortaya çıxır. Bu, dastanda daha çox qəhrəmanların və toplumun bir-birinə olan bağlılığını, mübarizədə birgə hərəkət etmə əzmini və müəyyən bir əraziyə olan mənəvi sahiblik hissini də əks etdirir. Dastan qəhrəmanlarının bir çox hallarda vətən üçün etdiyi fədakarlıqlar, vətənin həm coğrafi, həm də mənəvi anlam daşıyan aspektlərini birləşdirir.

“Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”da isə bu aspektlərdən biri – vətənin birbaşa müdafiəsi əyani şəkildə göstərilir. Yurdunun talan edildiyini görə

xan bunu, həm şəxsi faciəsi, həm də elin şərəfinə vurulan zərbə kimi qəbul edir. O, talan olunmuş vətən torpağını belə əzizləyir:

Qohum-qəbiləli komam-yurdum!
Qulanla sığına-keyikə qonşu yurdum!
Səni düşmən haradan talayıb, gözəl yurdum!
Uca evimin tikilisi, yurdu qalmış,
Qoca anamın oturduğu yer də qalmış.
Oğlum Uruzun ox atdığı nişan qalmış.
Bəylərin at çapdırdığı meydan qalmış.
Qara mətbəxin yerində ocaq qalmış...

[Kitabi – Dədə Qorqud, 1988: 142].

Dastandan götürdüyümüz bu parçalar – yurd itkisi motivini ifadə edən təsirli poetik müraciətlər, düşmən hücumu nəticəsində vurulmuş zərbələrin acı təsvirlərindədir. Dastan qəhrəmanı öz vətəni “qohum-qəbiləli”, “sığına-keyikə qonşu” kimi epitetlərlə təsvir etməklə yurdun həm ictimai, həm də insanla təbiətin vəhdətinə əsaslanan ahəngi kontekstində göstərir. Bəylərin at çapdığı meydanların, qara (böyük) mətbəxlərin yerindəki ocaqların boş qalması səhnəsi göz önündə canlanır, talanmış, viran olmuş yurd yerinin acı görüntüsü ürək ağrıdır.

Bu isə o deməkdir ki, talanın miqyası çox geniş və faciəvidir. Əslində “Səni düşmən haradan talayıb?” sualı ritorik xarakter daşısa da, Oğuz elinə edilən qəfil hücumun və dağıntının ağrısını ifadə edir. “Uca evin dağılması”, “qoca ananın yerinin boş qalması” isə vətənin talanını məkan itkisi ilə bərabər nəsil və soy davamlılığının sarsılması kimi də mənalandırır.

Bir sözlə, “Salur Qazanın evinin yağmalanması” boyu doğma torpaqların, vətənin işğalı və talan olunması məzmunu ilə diqqət çəkir. “Uca evin dağılması” ifadəsindəki “ev” anlayışı vətən məfhumunu həm əvəz edir, həm də onun məzmununu simvolik şəkildə açıqlayır. Boyda elin-obanın böyüyü kimi Qazanın, sadə zəhmətkeş təbəqəni təmsil edən Qaraca Çobanın və digər igidlərin birgə fəaliyyəti ön plana çəkilir. Bu birlik vətənin – yurdun xilasının yalnız ictimai həmrəylik və ortağ mübarizə yolu ilə mümkünlüyünü vurğulayır.

Sözügədən boyda vətən uğrunda həlak olanlar şəhid kimi yad edilir və onların qanının yerdə qalmadığı xüsusi vurğulanır. Təsvirlərdə [bax: Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 50] Salur Qazanın qardaşının kafirin bayrağını qılıncla yerə salması qisasın və ədalətin bərpasının simvolu kimi təqdim olunur. Əsir alınmış qız-gəlinlərin və uşaqların azad edilməsi, eləcə də ordunun və xəzinənin geri qaytarılması isə dövlət gücünün və milli ləyaqətin yenidən bərpasını ifadə edir.

Vətən uğrunda mübarizə motivi.

Dastanın əsas süjet xətti yadelli hücumlarına qarşı mübarizə üzərində qurulmuşdur. Bu mübarizə fiziki və mənəvi xarakter daşıyaraq vətənə xidməti müəyyən edir və qəhrəmanlıq üçün zəmin yaradır.

“Dədə Qorqud” qəhrəmanları məhz öz doğma məmləkətlərini “pozulub xarab olmaması” üçün onun keşiyində durmuş, qızlarının, gəlinlərinin əsir aparılmaması üçün, ölkənin bol sərvətinin talanmaması üçün xarici basqınlara qarşı hazır

dayanmışlar. Bu yüksək ideya kitabda axıra kimi davam etdirilir. Ayrı-ayrı boy-larda təsvir edilən hadisələr və qəhrəmanların ictimai fəaliyyəti bütün qüvvəti ilə canlandırılan yüksək vətənpərvərlik ideyasına xidmət edir [Cəmşidov, 1969: 25]. İgidlər əsir düşmüş yaxınlarını azad edir, talan olunmuş yurdu geri qaytarır, düş-mənə qarşı qətiyyət göstərirlər. Vətən uğrunda ölüm ən ali şərəf sayılır.

Dastanda vətən anlayışı dövlətçilik düşüncəsi ilə sıx bağlıdır. Oğuz elinin başında duran xan obrazı siyasi birliyin simvolidir. Elin birliyi və sabitliyi vətə-nin mövcudluğunun əsas şərtidir. Xanın ətrafında birləşmək, düşməyə qarşı birlik göstərmək və daxili sabitliyi qorumaq qəhrəmanlığın tərkib hissəsi kimi təqdim olunur. Burada vətən anlayışı artıq siyasi mənə qazanır. Dirsə xanın oğlu Buğacın, Baybörənin oğlu Bamsı Beyrəyin, Qazılıq Qoca oğlu Yegnəyin, Bəkil oğlu İmra-nın vəsf olunduğu boylarda Bayandır xanın ildə bir dəfə məclis qurması, oğuz bəylərini ətrafına yığması, daha sonra məzmunu naməlum qalan söhbətə cəlb et-məsi el birliyini nümayiş etdirir. Aparılan söhbətlər, çox güman ki, yurdun – vətə-nin bölünməzliyi və müdafiəsinə həsr olunurdu. Bu baxımdan, dastan milli dövlət modelinin ilkin bədii təsviri kimi də qiymətləndirilə bilər. Oğuz elinə başçılıq edən rəhbərin davranışları, bu davranışların fonunda diqqətçəkən vətən uğrunda mübarizə motivi digər türk dastanı olan “Manas” dastanında baş qəhrəmanın xal-qa etdiyi müracətin məzmunu ilə müqayisə oluna bilər. Manasın o məşhur kəlmə-lərini xatırlayaq: Millətim, düşmənin kölgəsindən qorxub qaçmayaq. Məni xan seçdiniz, xanın sözünü dinləyin! Babalarımız düşməyə qanını versə də, torpaqları-nı vermədi. Çinlilər torpaqlarımızı əlimizdən aldılar. Torpaqlarımızı geri alağ. Bu-nu bacarmasaq, qırğız deyilik. Şərəfimizi qoruyaraq, intiqamımızı, torpaqlarımızı aldıqdan sonra Ala dağa köç edək [Manas, 2009: 73].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında vətən anlayışı abidənin əsas personajı olan Dədə Qorqudun öyüd-nəsihətlərində də öz dolğun ifadəsini tapmışdır. Dədə Qorqud xalq ağısaqqalı kimi çıxış edərək eli bir bayraq altında birləşməyə, daxili çəkişmələrə və mübahisələrə son qoymağa çağırır. Bu cəhdlər də, şübhəsiz ki, vətənin bölünməzliyinin qorunmasına və onun müstəqilliyini itirməməsinə yönəl-mişdir; Dədə Qorqudun çağırışları məhz bu ali məqsədə xidmət edir. “Sağlıqla dövlətini Allah artırsın və döyüşəndə böyük, iti polad qılıncın gödəlməsin” [Kıta-bi-Dədə Qorqud, 1988: 139] çağırışları ilə vətəni qoruyan, uğrunda səfərbər olan oğuz igidləri nəzərdə tutulmuşdur.

O, insanları torpaqları ilə bərabər mənəvi və mədəni irslərini də qorumağa çağırır. Dastanın müqəddiməsində yer alan hikmətli kəlamların məzmunu həm də milli-mənəvi dəyərlərin sistemli şəkildə təbliğinə yönəlmişdir. Burada ailə daxi-lində ata və ananın, eləcə də oğul və qızın sosial-mənəvi mövqeyi, obrazların xa-rakter xüsusiyyətləri, həmçinin düşməyə qarşı vacib olan sərt mövqeyinin dəst-əklənməsi ideyaları təqdim olunur. Bu ideyalar bütövlükdə vətənin dayaqlarının möhkəmləndirilməsi və ictimai birliyin təmin olunması məqsədinə xidmət edir:

Qız anadan görməyincə öyüd almaz,
Oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz,

Oğul atanın yetirməsi, iki gözünün biridir.
Ağıllı oğul olsa, ocağının gözüdür

[Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 130].

Deməli, vətənin dayağı bünövrəsi, təməli möhkəm olan ailədən və bu ailənin üzvlərindən çox asılıdır. Ailə və üzvləri elin dirçəlişinə səfərbər edilir; bu səfərbərliyi biz Dədə Qorqudun bütün dualarında görməkdəyik. O dualarla bəslənən oğuz igidləri vətənə sədaqətlə xidmət edir, sərhəddə sayıq keşikçi kimi xidmət göstərir. “Ümumiyyətlə, sərhədləri qorunmayan dövlət dövlət ola bilməz. Sərhədləri isə ordu qoruyur. Oğuzun ordusu var. Bu ordunun baş sərkərdəsi Bayandır xanın özüdür. Ondan aşağıda ordunun ayrı-ayrı bölmələrinə xanlar və bəylər başçılıq edirlər. Hər bir xan öz xanlığını qorumaqla, eyni zamanda Oğuzun sərhədlərini qoruyur [Sadiq, 2019: 16].

“Bəkil oğlu İmranın boyu”nda oğuz elini xarici düşmənlərdən qoruyan, gecə-gündüz elin keşiyini çəkən qəhrəmanın qiymətləndirilməsi təsvir edilir. Seçilən qəhrəmana at, qılınc və çomağın bağışlanması dövlət qayğısının elan edilməsi və digər igidlər üçün örnək və xəbərdarlıq anlamına gəlir. “Bəkil oğlu İmranın boyu”nda Oğuz elini xarici təhlükələrdən qoruyan, gecə-gündüz yurdun keşiyini çəkən qəhrəmanın ictimai-mənəvi dəyərinin qiymətləndirilməsi bədii şəkildə təqdim olunur. Qəhrəmana atın, qılıncın və çomağın verilməsi onun şücaətinin rəsmi şəkildə tanınması və dövlət tərəfindən himayəyə götürülməsinin simvolik ifadəsi deməkdir. Bu mükafatlandırma aktı həm də digər igidlər üçün nümunəvi model kimi təqdim edilərək dövlətə sədaqət və hərbi xidmətin ali dəyər kimi təsbit olunduğunu göstərir.

Beləliklə, qəhrəmanlıq ilk olaraq fərdi igidlik, daha sonra isə el namusu uğrunda mübarizə kimi təqdim edilir. Burada el namusu vətənin – obanın, bütöv bir yurdun şərəfi deməkdir. Qorqudşünas alim Şamil Cəmşidov illər əvvəl “Kitabi-Dədə Qorqudu vərəqlərkən” dastanının əsas məzmununu, daşdığı ruhu belə ifadə etmişdi: “Dədə Qorqud” boylarında təqib edilən əsas məqsəd vətəni müdafiə etmək, onun bütövlüyünü, milli istiqlaliyyətini xarici və daxili sarsıntılardan qoruyub saxlamaqdan ibarətdir. IX boyda Bəkilin məşhur sifarişini xatırlamaq kifayətdir: “Əlbəttə və əlbəttə, Qazan bəy mənə yetişsin... Degil gəlməz olsan, məmləkət pozulub xarab olur, qızım, gəlinim əsir getdi...” [Cəmşidov, 1969; 25].

Bütün bunlar, “Dədə Qorqud” dastanında “vətən” anlayışının sadəcə bir coğrafi məkanla bağlı olmadığını, həm də xalqın mədəniyyətinin, inancının və mənəvi dünyasının təəcəssümü olduğunu göstərir. Konkret olaraq “vətən” anlayışının müxtəlif aspektlərini vurğulayan mükəmməl nümunələrin mövcud olduğu – “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy” (IV boy) da təhlilə cəlb olunmalıdır. Dastanın adını vurğuladığımız bu Oğuznaməsi də vətənpərvərlik ideyasının məzmun və ideya baxımından ifadə olunduğu əsas mətnlərdəndir. Süjet xəttində el birliyi, düşmən üzərinə qətiyyətlə yürüş, üç yüz şəhidin şücaəti və nəticə etibarilə qələbənin əldə olunması milli həmrəyliyin və fədakarlığın bədii təəcəssümü kimi təqdim edilir. Döyüşdə fərqlənən igidlərin mükafatlandırılması, onlara geniş ölkələrin bağışlanması və qələbə sevincinin “qəza mübarək oldu” [Kitabi-

Dədə Qorqud, 1988: 78] ifadəsi ilə ümumiləşdirilməsi Oğuz toplumunda zəfərin hərbi uğur və mənəvi-siyasi dəyər kimi qəbul olunduğunu göstərir. Deməli, bu boyun da sonunda gəlinən qənaət ondan ibarət olur ki, vətən yalnız fiziki ərazi deyil, həm də xalqın yaddaşı və gələcəyidir.

Yuxarıda bildirdiyimiz kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında qəhrəmanlıq anlayışı yalnız fiziki güc və döyüş məharəti ilə məhdudlaşmır; burada igidlik mənəvi bütövlük, elə sədaqət, ata-baba adına layiq olmaq və yurdun müdafiəsi ilə vəhdətdə təqdim olunur. Qəhrəman həm döyüş meydanında, həm də əxlaqi seçim qarşısında özünü sübut etməlidir.

Məsələn, “Dirsə xan oğlu Buğac boyu”nda Buğacın qəhrəmanlığı yalnız düşmən üzərində qələbə ilə ölçülmür. O, atasının ona qarşı ədalətsiz münasibətinə baxmayaraq, nəslinə və elinə sədaqət göstərir. Buğac intiqam almağı düşünmür, bağışlamayı və mənəvi ucalmanı üstün tutur. Bu da dastanda igidliyin əxlaqi ölçüsünü göstərir. Düzdür, Dirsə xan oğlu Buğacın “mənim də bir ağılı çaşmış, başı itmiş qoca atam var, qırx namərdə qoymaram” [Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 139] ifadəsini söyləməsi zahirən yumoristik üslubda səslənə bilər. Məhiyyət etibarilə isə ata adının ucaldılmasına və ata şərəfinin qorunmasına xidmət edən etik mövqeyi ifadə edir. Burada qəhrəman atasını yad və düşmən qüvvələrin mühakiməsinə buraxmamaq iradəsini qəti şəkildə ortaya qoyur. Dirsə xanın şayiələrə aldanaraq oğlunu ölümcül yaralaması ata-oğul münasibətlərində dramatik gərginlik yaradır. Lakin, dediyimiz kimi, Buğac atasını bağışlamaqla ailə və soy birliyini üstün tutduğunu göstərir. Bu isə, təbii olaraq, yurdun müdafiəsinə aparıcı yolu formalaşdırır. Eyni zamanda Oğuz birliyinin möhkəmlənməsinə mühüm təsir göstərir. Həm də mətnə diqqət yetirdikdə aydın olur ki, ata-oğul münasibətlərindən söhbət açmaq dolayısı ilə qəhrəmanlıqdan söhbət açmaq məqsədi daşıyır [Kazımoğlu, 2014 :41].

“Dədə Qorqud” oğuznaməsində qəhrəmanlıq həm də kollektiv məsuliyyət hissi ilə bağlıdır. “Türk epik düşüncəsinə görə, yaşından, cinsindən, sosial mənsubiyyətdən asılı olmayaraq, toplumun bütövlüyündə hamı məsuliyyət daşıyır. Uşaqdan-böyüyə, qadıncan-kişiyə, çobandan-hökmdara qədər hər kəs öz imkanı, sosial və siyasi mövqeyi daxilində vahidliyin pozulmaması naminə səy göstərir, yaxud göstərməlidir” [Kazımoğlu, 2016 :21]. Yəni qəhrəman öz ailəsi ilə bərabər, bütöv eli-obanı təmsil edir. Beləliklə, qəhrəmanlığın formalaşma prosesini izləmiş oluruq. Dastanda qəhrəmanlıq anadangəlmə xüsusiyyət deyildir, sadəcə olaraq məsuliyyət hiss edildiyi üçün xarakterdə transformasiya gedir. Fiziki igidlikdən öncə mənəvi bütövlük və vətənə bağlılıq da qəhrəman olmanı şərtləndirir. Dastanda igid birdən-birə qəhrəman olmur. Onun formalaşması müəyyən mərhələlərdən keçir:

Sınaq mərhələsi;
Özünü sübut etmə;
El tərəfindən qəbul;
Ad qazanma – Ad alma.

Bütün bu mərhələlər, xüsusən də “adın verilməyi yeni fiziki “mən”in doğuluşunun təsdiqlənməyi ilə bağlıdır. Ad o zaman verilir ki, şəxsiyyət öz yerini do-

ğulmuş “mən”ini fiziki cəhətdən də baş kəsməklə, qan tökməklə təsdiqləmiş olsun. Çünki həmin cəmiyyətdə ancaq qüvvətli və cəsur olanlar “ərlik ərđəmi”nə sahib olur və sayılırlar” [Bəydili, 2015 :230]. Məhz buna görədir ki, dastanda “bir igid baş kəsməsə, qan tökməsə, ad qoymazlardı”. Demək ki, Oğuz toplumunda igidlər yay çəkib ox atdıqdan, qılınc oynatmağı bacardıqdan, qəhrəmanlıq göstərdikdən sonra ad qazanır, nüfuz sahibi olurdular. Dastandan verilmiş parçada Qazan bəyin oğlu Uruza dediyi sözlərə diqqət edək:

... On altı yaş yaşın oldu,
 Bir gün ola, düşüb öləm, sən qalarsan, –
 Yay çəkməmişən, ox atmayıbsan,
 Baş kəsməyibsən, qan tökməyibsən.
 Qanlı Oğuz yurdunda bir mükafat almayıbsan

[Kitabi-Dədə Qorqud, 2004: 226].

Xüsusi əhəmiyyət daşıyan və qəhrəmanlıq pilləsinə çatmanı legitimləşdirən bu mərhələləri bir-bir dəf edən dastan qəhrəmanı döyüşçü olmaqla yanaşı, həm də milli-mənəvi dəyərlərin daşıyıcısına çevrilir. Boylardakı epizodları dərinədən təhlil edib bu nəticəyə gəlmək olur ki, fiziki güc və döyüş qabiliyyəti ilə fərqlənən qəhrəman həm də:

Cəsur olmalıdır;
Sözünə sadıq qalmalıdır;
Ata-ana haqqını uca tutmalıdır;
Elinə və dövlətinə bağlı olmalıdır.

Sadalanan xüsusiyyətlər göstərir ki, qəhrəmanlıq məfhumu qüvvət və döyüş igidliyini ehtiva edir – bu düzdür. Həm də cəsarətli olmağı, mənəvi möhkəmliyi, sözə sadıqlığı, etibarlı və məsuliyyətli xarakterə sahib olmağı da tələb edir. Ata-ana haqqına hörmət və elinə, dövlətinə bağlılıq isə qəhrəmanı fərdi igiddən daha yüksək mərtəbəyə – ictimai məsuliyyət daşıyan şəxsiyyət səviyyəsinə yüksəldir.

Beləliklə, tədqiqat bunu deməyə əsas verir ki, “hər bir milli dastanın bütün poetik dəyərləri qəhrəman obrazında təcəssüm olunur. O, bütün hadisələrin mərkəzində durur və bütün obrazlar, hadisələr onunla bağlanır. Lakin qəhrəman əsərin təkcə mərkəzi obrazı, yəni baş qəhrəmanı olmaqla qalmır, dastanın daşdığı ideyalar, milli dəyərlər, eləcə də əsərin bütün poetik ağırlığı qəhrəman obrazına bağlanır [Fərəcova, 2019: 72].

Dastanı tədqiqi zamanı gəldiyimiz qənaətlərdən biri də qəhrəmanlığın fərdi deyil, kollektiv xarakter daşmasını müəyyən etmək oldu. Elin birliyi olmadan qələbə mümkün deyil – bu ideya vətən anlayışını daha da möhkəmləndirir. Elin birliyi və mərkəzi hakimiyyətə sədaqət vətənin qorunmasının əsas şərti kimi göstərilir. Əgər daxildə birlik pozularsa, xarici təhlükə qarşısında zəiflik yaranar. Bu ideya dastanda açıq şəkildə vurğulanır... “Mərkəz savaqlarında oğuz igidlərinin bir-birinə yardım etməsi “çal kılıcın, Kazan, yetdim” deməsi etnik kimliyin sabitləşmiş zamanında yarana bilərdi. Barış zamanında oğuzların şönlərdə, toylarda, ovda, birlikdə olmaları da “biz” kateqoriyasına daxil olan kimliyin formalaşdığından xəbər verir. Oğuz eli məhz bu yetkin şüur çağının təsvir və təqdimidir, keçmişin vəsfidir [Bayat, 2016: 155].

Müasir dövrdə ideyanın aktuallığı. Dastanda təqdim olunan vətən və qəhrəmanlıq anlayışları bu gün də öz aktuallığını qoruyur. Milli birlik, dövlətçilik, vətən və torpaq sevgisi müasir Azərbaycan cəmiyyətində də əsas ideyalardandır. Dastanda təsvir olunan qəhrəmanlıq və vətənə sədaqət modeli çağdaş dövrümüzdə də ölkə vətəndaşları üçün mənəvi örnək hesab edilə bilər.

Beləliklə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında vətən anlayışı müxtəlif mənə qatlarına malik anlayış kimi təqdim olunur və torpaq, el, dövlət, ailə və namus kimi dəyərləri özündə birləşdirir. Qəhrəmanlıq isə bu sistemin qorunmasına xidmət edir. “...Dədə Qorqud boylarının nəzərdən keçirdiyimiz bu ümumi məzmunundan və surətlərin səciyyəsinə aydın olur ki, burada yürüdülməli əsas ideya yüksək humanizmlə birləşmiş vətənpərvərlik ideyası olub, doğma vətəni, ana yurdun sərhəd bütövlüyünü, xalqın milli şərəfi və istiqlalini qoruyub saxlamaqdan ibarətdir” [Cəmsidov, 1969: 49].

Nəticə. Vətən və qəhrəmanlıq bir-birini tamamlayan ideoloji və mənəvi kateqoriyalardır. Dastan bu anlayışları milli kimliyin əsas dayaqları kimi təqdim edir. Bir çox epizod və personajların təhlili göstərir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı tədqiq etdiyimiz əsas mövzu ilə bağlı zəngin və dəyərli məlumat mənbəyidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayat, F. Oğuz cəmiyyətində fərqlilik və çoxçeşidlilik düşüncəsinin rolu // Epos və etnos. Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları // Bakı: Elm və təhsil. – 2016. – 432 s.
2. Bəydili, C. İstiqbal xalq ədəbiyyatınıdır...(Seçmə yazılar) / Bakı: Elm və təhsil. – 2015 – 312 s.
3. Cəmsidov, Ş. “Kitabi-Dədə Qorqud”u vərəqlərkən / Bakı: Gənclik, – 1969. 99 s.
4. Fərəcova, A. “Kitabi-Dədə Qorqud”da qəhrəman və cəmiyyət münasibətlərinin təzahür tipləri // Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş Folklor və dövlətçilik mövzusunda III Respublika Elmi Konfransının materialları, Bakı: Elm və təhsil. – 2019. – 388 s.
5. Kazımoğlu (İmanov), M. Folklor və dövlətçilik düşüncəsi / Dövlətçilik düşüncəsinin əsas istiqamətləri və folklor / – Bakı: Elm və təhsil, I kitab. – 2016, – 312 s.
6. Kazımoğlu, M. Folklor həm keçmiş, həm də bu gündür / Bakı: Elm və təhsil. – 2014. 194 s.
7. Kitabi-Dədə Qorqud / tərt. ed. F.Zeynalov, S. Əlizadə. – Bakı: Yazıçı, – 1988. 266 s.
8. Kitabi-Dədə Qorqud / Nəşrə hazırlayanı və redaktoru: T.Hacıyev. Bakı: Öndər nəşriyyat. – 2004, 376 s.
9. Qafarlı, R. Mifologiya [6 cildə] / Mifogenez: rekonstruksiya, struktur, poetika. – Bakı: Elm və Təhsil, I cild. – 2015. – 454 s.
10. Qasımov, C. “Kitabi-Dədə Qorqud”un yasaqlanması/ – Bakı: Nurlan – 2013, 180 s.
11. Manas dastanı / Azərbaycan dilinə tərc. ed. A.Cəmil. – Bakı: Nurlan, – 2009. 290 s.
12. Sadıq, İ. “Dədə Qorqud”da dövlət, onun quruluşu və idarə edilməsi // Azərbaycan cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş Folklor və dövlətçilik mövzusunda III Respublika Elmi Konfransının materialları, Bakı: Elm və təhsil. – 2019. – 388 s.

